

Katarzyna Rychlicka-Maraszek

Wprowadzenie. Przestrzeń pracy: status teoretyczny pojęcia

Przestrzeń to kategoria służąca opisowi rzeczywistości zarówno fizycznej, jak i społecznej. W pierwszym przypadku może to być wartość fizyczna, idea matematyczna, właściwość materii, środowisko geograficzne czy przyrodnicze czy – jak chciał Arystoteles – „suma wszystkich miejsc”, pole o wielu kierunkach i właściwościach (Norberg-Schulz, s. 9–11), które można badać, wyznaczając jego granice, kierunki czy opozycje centrum – peryferie (Durkheim, Mauss).

Przestrzeń jest jednak również „tworem ludzkim, antropogenicznym, kulturowym, a więc wytworzonym przez jednostki, grupy i zbiorowości ludzkie” (Jałowicki, Szczepański 2010, s. 314). Jest ukształtowana, zasiedlona i przekształcana przez człowieka, który za pomocą praktyk kulturowych i symbolicznych nadaje jej sens, konstruuje ją i rekonstruuje (Berger, Luckmann 1983, Lefebvre 1974). Przestrzeń ucieleśnia więc i odzwierciedla nieprzestrzenne wartości o charakterze kulturowym, symbolicznym (Znaniński 1938, cyt. za: Jałowicki 2010, s. 318). Jest wytworem społecznym istniejącym fizycznie bądź coraz częściej intuicyjnie (wirtualnie), o wyznaczonych granicach, z własnym systemem „praktyk przestrzennych” (powtarzalnych czynności dnia codziennego zachodzących w konkretnej przestrzeni), przestrzeni „reprezentacji” (doświadczanych i przeżywanych dynamicznie sytuacji, nasyconych emocjami i symbolami) oraz „reprezentacji przestrzeni” (sposobów jej przedstawiania i organizowania) (Lefebvre 1974, Dymnicka 2011). Takie ujęcie przestrzeni: jako ramy spinającej to, co materialne, fizyczne, czemu można nadać realny kształt, z tym, co społecznie wytwarzane, pozwala postrzegać ją szerzej i zauważać wymiary i zależności wcześniej niedostrzegane. Takie interdyscyplinarne czy wręcz transdyscyplinarne podejście pozwala również na włączenie do dyskusji nad przestrzenią koncepcji przestrzeni-hybryd, heterotopii (Foucault), nie-miejsc (Augé, 2012),

miejsce jednoczesnych, trzecich przestrzeni, przejścia, między-przestrzeni (Kita, s. 100), które podejmują autorzy poniższej publikacji.

Praca jako celowe, świadome działanie człowieka dążącego do zaspokajania swoich potrzeb i wpływającego nie tylko na kształtowanie świata, ale też własny rozwój jest tym rodzajem aktywności, który odbywa się zawsze w jakiejś przestrzeni. Może ona być rozumiana jako przestrzeń – miejsce pracy, ale również jako rodzaj społecznie wytworzonego konstruktów, który ma własnych aktorów, role, narrację, mechanizmy działania, kontroli, władzy, legitymizacji. W pierwszym przypadku byłaby to więc przestrzeń sensu stricto, miejsce materialne, wyznaczone granicami (budynek, biuro, pokój, *open space*), obdarzone jednak dużym potencjałem interpretacyjnym: „przestrzeń, która mówi” (Mendel, 2005), której uczestnicy oraz obserwatorzy nadają sens; która sprzyja wytwarzaniu narracji o życiu i pracy (Bruner 1992).

W drugim znaczeniu przestrzeń pracy jest społecznie skonstruowana i może, choć nie musi wiązać się z miejscem. To przestrzeń wytworzona, nazwana i „zasiedlona” przez aktorów społecznych, którzy przez różnego rodzaju praktyki/czynności nadają jej znaczenie (Berger, Luckmann 1983). Może być konstruowana zarówno przez samych aktorów, przez wyobrażone i realizowane role, jak i przez praktyki organizacyjne, system instytucjonalny i dyskurs zewnętrzny. Może wpisywać się w dyskurs, ale też może mieć przywilej konstruowania i rekonstruowania, a więc narzucania dyskursu, rozumianego jako „władza nadawania znaczeń” (Bourdieu, Passeron 2006, s. 75).

Przestrzeń pracy jest więc miejscem doświadczenia i porządkowania jednostkowych i kolektywnych doświadczeń, a tym samym kształtowania się i rekonstrukcji tożsamości jednostek i grup¹. Może być widziana, definiowana i odczuwana z perspektywy indywidualnej (jednostki, konstruującej własną trajektorię zawodową w pewnych, często intuicyjnie wyznaczanych granicach), ale też kolektywnej (kolektywnych doświadczeń grupy realizującej pewien rodzaj

¹ Ciekawe i godne rozwinięcia jest stanowisko postkolonializmu wprowadzające „różnicującą kartografię podmiotowości, w której umiejscowienie podmiotu, jego pozycyjność, jego wewnętrzne napięcie pomiędzy ruchem (migracją, podróżą, wykorzenieniem) a trwaniem w miejscu (zadomowieniem, zakorzenieniem) ukazuje tożsamość jako heterotopię: miejsce, gdzie spotyka się kilka różnych, często niekompatybilnych lub wzajemnie obcych przestrzeni. Wykorzystanie definicji heterotopii z kategorii ściśle przestrzennych na tożsamościowe ma rewolucyjny efekt, ukazuje ona niewystarczalność dychotomii ja/inny, koniecznej dla celów analitycznych w konstruowaniu spójnej tożsamości, lecz wyrzucającej niebezpieczeństwo kryzysu i niezgodności wewnętrznej bezpiecznie na zewnątrz” (Kołodziejczyk 2004, s. 21).

aktywności zawodowej). Z perspektywy pedagogiki społecznej przestrzeń pracy jest również przestrzenią, w której **toczą się procesy wychowawcze** (Radlińska 1946, Urbaniak-Zajac 2010). Współczesna pedagogika społeczna przyjmuje założenie, że „człowiek nie tylko ulega samoczynnym wpływom otoczenia i kreuje własną przestrzeń życia, ale również sam jest światem-bytem i jako taki ustala swoje relacje wobec rzeczywistości” (Sroczyński 2007, s. 38).

Przestrzeń pracy można więc rozumieć nie tylko jako instytucjonalno-strukturalne ramy aktywności czy praktyki społeczne konstruowane w określonych warunkach, ale też jako „akt ciągłego nadawania sensu różnego typu działaniom – pracę interpretatywną (Kaźmierska 2012, s. 367), pracę biograficzną, która „oznacza podjęcie wysiłku interpretacji doświadczeń biograficznych w odniesieniu do własnej tożsamości, obrazów siebie, zachowań podejmowanych (bądź nie) aktywności” (Ibidem, s. 367). Stąd tak ważna rola kategorii trajektorii zawodowych, które są ogniwem łączącym wymiar strukturalny i subiektywny aktora społecznego; analiza trajektorii pozwala zrekonstruować przemiany tożsamości, wzorce doświadczeń, swoisty kapitał biograficzny (Lalak, Ostaszewska) wytwarzany w przestrzeni pracy.

Przestrzeń pracy zatem jest wielowymiarowym, heterogenicznym pojęciem, które stwarza pole do pogłębionych analiz, szczególnie ciekawych zwłaszcza tam, gdzie mamy do czynienia z bogatym materiałem empirycznym: narracjami, biografiami, autoetnografią. Autorskie, podjęte w publikacji konceptualizacje i operacjonalizacje tego zagadnienia dotyczą specyfiki i statusu przestrzeni pracy w realizowanych przez Autorów badaniach. Różnorodność przedstawionych przestrzeni pracy: od wysoko waloryzowanej i opłacanej pracy w międzynarodowych korporacjach, przez *underpracę* (pracę nisko cenioną, często poniżej kwalifikacji) migrantek, wciąż jeszcze nie do końca poznaną przestrzeń pracy spółdzielni socjalnych czy pracę w organizacjach pozarządowych wskazuje, że są to przestrzenie z ogromnym potencjałem interpretacyjnym. Autorzy podejmują próbę uchwycenia pracy i jej przemian w bardzo ciekawym okresie: kontestacji krystalizującego się i twardniejącego kapitalizmu i debat wokół pracy, zatrudnienia w kontekście głoszonego przez J. Rifkina „końca pracy” (Rifkin, 2001). Starają się więc udzielić odpowiedzi na pytanie o znaczenie pracy we współczesnym świecie i dokonać swoistej „egzegezy” narracji o pracy i przestrzeni pracy w prowadzonych badaniach. Ale są to również pytania dotyczące:

- specyfiki, statusu określonej przestrzeni pracy w po(st)nowoczesnym kapitalizmie;

- pracy, jej waloryzacji i wpływu na kształtowanie się tożsamości we współczesnym świecie;
- związków tożsamości i pracy; przestrzeń pracy jest bowiem często przestrzenią konstruowania i rekonstrukcji tożsamości, przestrzenią emancypacji i samorozwoju;
- praktyk nadawania sensu oraz innych praktyk i strategii społecznych dostrzeganych w przestrzeniach pracy (kto je inicjuje i realizuje; na ile mają charakter zewnętrzny: instytucjonalny, organizacyjny, na ile wewnętrzny: konstruowany i realizowany przez samą jednostkę);
- granic (czy, jak i kto je wyznacza, gdzie przebiegają, co rozgraniczają itd.) i społecznej topografii przestrzeni pracy (progi, mosty itd.);
- tożsamości i podmiotowości jednostki (konstruowanie, rekonstrukcja), ról społecznych i zawodowych w kontekście procesów przebiegających w przestrzeni pracy;
- roli języka i dyskursu w kształtowaniu przestrzeni pracy.

Przedstawiona w pierwszym rozdziale przestrzeń po(st)nowoczesnej pracy, za jaką można uznać korporację międzynarodową, jest uniwersum symbolicznym z własnym systemem władzy, językiem, wartościami i rytuałami. Jest ona polem ścierania się dwóch dyskursów: wewnętrznego, wytwarzanego przez samych pracowników, przez praktykowane przez nich strategie nadawania sensu z niezwykle intensywnym dyskursem instytucjonalnym, kreowanym przez silną, korzystającą z przywileju i „efektu skali” korporację. Władza nadawania znaczeń, mimo że nie do końca uświadamiana przez pracowników korporacji, jest przypisana i realizowana przez instytucję, co szczególnie mocno akcentują ci, którzy nie chcieli bądź nie umieli się jej poddać i odeszli z korporacji. Praca głęboko wnika w życie pracowników średniego i wyższego szczebla w korporacjach, nie tylko ze względu na ponadprzeciętnie dużą ilość czasu spędzanego w pracy, ale przede wszystkim wpływ, jaki ma na pozazawodowe role, strategie życiowe, wybory, wartości. Z opowieści pracowników korporacji wyłania się obraz *korpożycia* jako ekwiwalentu rzeczywistości, hiperrzeczywistości (Baudrillard), gdzie zacierają się granice między tym co realne, a tym co wytworzone przez instytucję. Korporacyjny dyktat dotyczący nie tylko tak drobnych artefaktów jak dress code, aprobowane zachowania i rytuały, ale też jakości, profesjonalizmu i skuteczności w podejmowanych działaniach nie jawi się tu jako zniewolenie, ale rodzaj działania pedagogicznego, które jednostka (zwłaszcza na pierwszym etapie swojej aktywności w korporacji) akceptuje i internalizuje. Z czasem, zwłaszcza w sytuacji konieczności godzenia roli zawodowej z rolami

rodzinnymi, świadomość wpływu treningu korporacyjnego rośnie; menedżerowie zdają sobie coraz częściej sprawę z korzyści i kosztów dzielenia życia z korporacją.

Pisząc o przestrzeniach pracy kobiet, Aneta Ostaszewska posługuje się metaforą własnego pokoju Virginii Woolf, będącego przestrzenią osobistą i warunkiem pracy twórczej symbolizującym swobodę i wolność intelektualną. Autorka, z perspektywy feministycznej, z wykorzystaniem elementów autoetnografii analizuje pracę kobiet i przygląda się własnemu procesowi pisania jako „wytwarzania przestrzeni w formie tekstu”. Przestrzeń w doświadczeniach kobiet podzielona została na przestrzeń cielesną (ciało), domowo-rodzinną (prywatną), zawodową (publiczną) oraz przestrzeń pracy twórczej („własny pokój”). Zarówno własna kuchnia, będąca tradycyjnym polem dominacji i władzy kobiet, jak i własne pisanie, aktywny udział w procesie wytwarzania wiedzy na uniwersytetach mogą stać się przestrzenią upodmiotowienia i emancypacji; żeby się tak jednak stało, musi to być osobisty i świadomy, a nie narzucony zewnątrz wybór. Pisanie naukowe, publikacje to mówienie własnym głosem (często w pierwszej osobie liczby pojedynczej), to zwerbalizowane i zmateriaлизованe w tekstach upodmiotowione przestrzenie pracy kobiet. Kobiece doświadczenie przestrzeni nie musi więc ograniczać się do wyznaczonej przez binarny podział na prywatne i polityczne – prawdziwie podmiotowa przestrzeń pomija i unieważnia te podziały. Paradoksalnie więc genderowo nieobojętny uniwersytet jako podmiot wytwarzający wiedzę mieści się we własnym pokoju badaczki, czyniąc z jej naukowego pisania przestrzeń samopoznania i emancypacji.

Problematyka pracy jako przestrzeni pracy tożsamościowej, biograficznej podejmowana jest przez Dorotę Jaworską. Migracje są procesem doświadczania zmiany, zmuszającego do rekonstrukcji własnego życia i odnalezienia się w zupełnie nowych warunkach, które trzeba rozpoznać, oswoić i uwewnętrznić. Migracje kobiet są specyficznym typem procesów i pracy z dwoma rodzajami tożsamości: byciem kobietą i migrantką. Te dwie zasadnicze identyfikacje budują kontekst dla tworzenia się tożsamości kobiet migrantek. Praca jest więc podstawową przestrzenią integracji, szansą na upodmiotowienie i emancypację, może być też przestrzenią integracji w wielu wymiarach, nie tylko zawodowym, ale również kulturowym, społecznym i tożsamościowym. Kobiety, zwłaszcza te pochodzące z kultur patriarchalnych, dużo lepiej niż mężczyźni radzą sobie z integracją. Stanowi to jednak powód dodatkowego konfliktu: w rodzinie i społeczności pochodzenia, gdzie akceptacja sukcesu żony tradycyjnie pozostającej w cieniu męża budzi frustracje i lęk. Narracje kobiet migrantek pozwalają śledzić

nie tylko proces tworzenia się tożsamości zawodowej (*work identity*) jako jeden z komponentów pracy tożsamościowej (*identity work*). Wskazują i zachęcają do głębszego zrozumienia ścieżek biograficznego uczenia się, rozumianego jako transformacja struktur doświadczenia, wiedzy i działania w kontekście historii życia ludzi i ich rzeczywistości. Migracja zmusza kobiety, mimo trudnej sytuacji wyjściowej, do uruchomienia mechanizmów wzrostu i samorozwoju, które owocują wzmoczoną refleksyjnością i samoświadomością oraz umiejętnościami funkcjonowania na styku różnych systemów interpretacyjnych, kulturowych i społecznych (Giddens, 2001).

Ciekawą, ujętą w ramy rytuału przejścia koncepcję konstruowania nowej tożsamości profesjonalnej przedstawia Bartosz Sławecki. Praca tożsamościowa, a więc wysiłek włożony w poszukiwanie i nadanie sensu własnej podmiotowości, realizowana jest w wyjątkowej i wciąż mało rozpoznanej przestrzeni spółdzielni socjalnych. Zastosowanie obrzędu przejścia w analizie biografii kobiet współtworzących i kierujących spółdzielniami socjalnymi jest punktem wyjścia do rozważań na temat tworzenia się tożsamości zawodowej bohaterek. Proces stawania się prezesem spółdzielni pokazany jest na przykładzie dwóch biografii: Matki i Innej. Rytuał przejścia pozwala więc na ukazanie kolejnych faz konstruowania tożsamości: kryzys starej tożsamości profesjonalnej, pęknięcie i bolesne odłączenie (faza separacji); włączenie w nową przestrzeń pracy, uczenie się stawania się innym i towarzysząca mu refleksyjność (faza liminalna), symboliczne i rzeczywiste przyjęcie i uwewnętrznienie statusu prezesa spółdzielni (faza włączenia). Proces budowania tożsamości zawodowej jest więc jednocześnie akceptacją stygmatyzującego bycia marginalizowanym, pomijanym, odsuwającym. W nowym polu instytucjonalnym jednak to, co było źródłem wykluczenia, staje się siłą i podstawowym budulcem tożsamości. Więcej: spółdzielnia socjalna, mimo że tworzona na bazie wykluczenia i stygmatyzacji, może stać się miejscem uznania, samorealizacji i odkrywania własnej wartości.

W ostatniej części książki Rafał Krenz stosując pojemne i wciąż intrygujące pojęcie heterotopii, przedstawia przestrzeń pracy organizacji pozarządowych. Z pozycji praktyka funkcjonującego na co dzień w przestrzeni trzeciego sektora dokonuje przeglądu aktywności ludzi i organizacji i próby ich własnej, autorskiej klasyfikacji, starając się zrozumieć i uchwycić style, postawy i motywacje aktorów społecznych działających w sektorze obywatelskim. Doświadczenie pracy w płynnej, heterogenicznej i wciąż formującej się przestrzeni „nieznanego sektora” daje autorowi możliwość nie tylko wyciągnięcia wniosków z zebranych prowadzonych badań wywiadów, ale też autoetnograficznej refleksji

nad zgromadzonym materiałem badawczym. Autor symbolicznego uporządkowania przestrzeni dokonuje przez wyodrębnione przez siebie alegoryczne kategorie: lunacycy i marzyciele, krasnoludki i elfy, magowie i szarlatani. Powiązanie ich z koncepcjami heterotopii, utopii i hegemonii daje bardzo ciekawy; wielowymiarowy, pogłębiony i wyraźnie inny od dotychczasowych obraz tego wciąż odkrywanego sektora.

Bibliografia

- Alexander C. (2008), *Język wzorców*, GWP, Gdańsk.
- Augé M. (2012), *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bańka A. (2002), *Spoleczna psychologia środowiskowa*, Scholar, Warszawa.
- Baudrillard J. (2005), *Symulakry i symulacja*, Sic!, Warszawa.
- Berger P., Luckmann T. (1983), *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Bourdieu P., Passeron J.-C. (2006), *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Warszawa.
- Bruner J. (1992), *Życie jako narracja*, „Kwartalnik Pedagogiczny” nr 2.
- Bukalska I. (2015), *Koncepcja obiektu granicznego – idea, zastosowania, perspektywy, Z problematyki społeczno-pedagogicznej*, „Seminare”, t. 36, nr 4
- Cobel-Tokarska M., *Przestrzeń społeczna: świat – dom – miasto*, [w:] A. Firkowska-Maniekiewicz, T. Kanash, E. Tarkowska (red.) 2011, *Krótkie wykłady z socjologii*, APS Warszawa.
- Domańska E., „Zwrot performatywny” we współczesnej humanistyce, „Teksty Drugie” 2007, nr 5.
- Durkheim E., Mauss M. (1973), *O niektórych pierwotnych formach klasyfikacji. Przyczynek do badań nad wyobrażeniami zbiorowymi*, [w:] M. Mauss, *Socjologia i antropologia*, PWN, Warszawa.
- Dymnicka M. (2011), *Od miejsca do nie-miejsca*, „Acta Universitatis Lodzianis, Folia sociologica” nr 36.
- Fischer-Lichte E. (2008), *Estetyka performatywności*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Fish S., (2008), *Czy na tych ćwiczeniach jest tekst?*, [w:] A. Szahaj (red.), *Interpretacja, retoryka, polityka. Eseje wybrane*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków.
- Foucault M. (2005), *Inne przestrzenie*, „Teksty Drugie” nr 6.
- Ghatak S. (2005), *The Menace of the Feeble-minded: Defective Delinquents at the Boundary of Science and Law*, ‘American Sociological Association, Annual Meeting’, Philadelphia.

- Gieryn T. (1983), *Boundary Work and the Demarcation of Science from Non-Science: Strains and Interests in Professional Ideologies of Scientists*, 'American Sociological Review' 48/6.
- Griesemer J.R., Star S.L. (1989), *Institutional Ecology, 'Translations' and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907–39*, 'Social Studies of Science', vol. 19.
- Hudson R. (2001), *Producing Places*, New York Guilford Press.
- Jałowicki B., Szczepański M.S. (2010), *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Każmierska K. (red.) (2012), *Metoda biograficzna w socjologii, Antologia tekstów*, Nomos, Kraków.
- Kita B. (2003), *Między przestrzeniami. O kulturze nowych mediów*, RABID, Kraków.
- Kołodziejczyk D. (2004), *Trawerses przez glob: studia postkolonialne i teoria globalizacji*, „Er(r)go” nr 1.
- Kostera M. (red.) (2011), *Etnografia organizacji, Badania polskich firm i instytucji*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot.
- Lech A. (2013), *Spoleczne konstruowanie rzeczywistości obiektywnej*, Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, Seria: Organizacja i zarządzanie, z. 65
- Lefebvre H. (1994), *The Production of Space*, Oxford, Cambridge: Blackwell
- Mendel M. (2005), *Przestrzeń, która mówi. Miejsca rodziców w przestrzeni szkoły*, TRENDY uczenie w XXI wieku Internetowy magazyn CODN nr 3.
- Norberg-Schulz Ch. (2000), *Bycie, przestrzeń i architektura*, Murator, Warszawa.
- Oldenburg R. (2007), *The Character of Third Places* (1989), [w:] M. Carmona, S. Tiesdell (eds.), *Urban Design Reader*, Architectural Press Elsevier, Amsterdam.
- Olszewska M. (2010), *O przestrzeni na progu doświadczenia*, „Anthropos?” 14–15.
- Radlińska H. (1946), *Zasięg wychowania*, „Ruch Pedagogiczny” nr 1.
- Rifkin J., (2001), *Koniec pracy. Schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postrykowej*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Relph E. (1976), *Place and Placelessness*, Pion, London.
- Rosiński C., *Wytwarzanie przestrzeni. Twórczość Piotra Pazińskiego a praktyki codzienności*, <http://fp.amu.edu.pl/cezary-rosinski-wytwarzanie-przestrzeni-tworczosc-piotra-pazinskiego-a-praktyki-codziennosci/>.
- Shanahan M.C. (2011), *Science blogs as boundary layers: Creating and understanding new writer and reader interactions through science blogging*, Journalism, 'Sage' 12/7.
- Sroczyński W. (2007), *Kategoria środowiska w pedagogice społecznej*, „Kwartalnik Pedagogiczny” nr 3, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 55–65.
- Star S.L., Griesemer J. (1989), *Institutional Ecology, 'Translations' and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907–39*, 'Social Studies of Science' 19/3.

- Strauss A. (2012), *Światy społeczne i społeczeństwo*, [w:] K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, Nomos, Kraków, s. 471–487.
- Tuan Y.-F. (1988), *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa.
- Urbaniak-Zajac D. (2011), *Środowisko – historyczne czy teoretyczne pojęcie pedagogiki społecznej*, [w:] J. Piekarski, T. Pilch, W. Theiss, D. Urbaniak-Zajac (red.), *Edukacja społeczna wobec problemów współczesnego człowieka i społeczeństwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Vaughan D. (2006), *NASA Revisited: Theory, Analogy, and Public Sociology*, 'American Journal of Sociology' 112/2.